

תוכן העניינים

- 11 הקדמה
- 12 עם המהדורה השנייה
- 13 פרק א: הרקע ההיסטורי
- ראשית היצירה הספרותית כאירופה והמהפך שבעקבותיה 13
 הזמן והמרחב הגיאוגרפי 16
 מפעלם של בעלי התוספות והתפתחות ההלכה 19
 בעלי התוספות והשיטה הסכולסטית 28
- 36 פרק ב: שיפוט עברי ומשפט עברי במאות הי"א-הי"ב בספרד
- השבועה 39
 תלמיד חכם ועם הארץ 43
 מורי הוראה ו'תלמידים' 45
 שימוש בחי הדין ב'מנהג' 52
 ידיעת התורה ולימודה 54
- 58 פרק ג: 'הלכתא כבתראי' — בחינות היסטוריות של כלל משפטי
- התפיסה האשכנזית 58
 הכללים 'הלכתא כבתראי' ו'תלמיד במקום רבו' 63
 'יפתח בדורו כשמואל בדורו' 67
 המפנה בימי הביניים 70
 סיכום 76
- 79 פרק ד: שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה
- תקנת טוליטולה 80
 הבעיה לדרגותיה הנבדלות 90
- 94 פרק ה: הספרות ההלכתית המקצועית באשכנז
- מבוא 94
 רבדים קדומים: מוהלים ומנקרים 96
 סופרי סת"ם 99
 'שערי דורא' 104
 'ברוך שאמר' 106
 ספרות המנהגים 110

- 112 פרק ו: מצוות תלמוד תורה כבעיה דתית וחברתית ב'ספר חסידים'
 ערכים וסדרי קדימות 112
 ביקורת שיטת התוספות 119
 ראשי פרקים הינוכיים 125
- 130 פרק ז: יציאת נשים בתכשיטיהן לרשות הרבים בשבת
 מלבוש או משא? 130
 מסורת ארץ-ישראל 134
 שישים ריבוא ורשות הרבים – מסורת אשכנז 136
 המסורת הספרדית 141
 המקורות התלמודיים 144
- 149 פרק ח: קבלנות נוכרים ועבודת משרתים בשבת וביום טוב
 הקבלן והמשרת – הקיטוב ההלכתי 149
 הקבלן: מסורת אשכנז ועמדת רבנו תם 151
 העמדה הספרדית 158
 המשרת: העמדה האשכנזית 160
 העמדה הצרפתית 163
 סיכום 166
- 168 פרק ט: הפלגה בנהרות בשבת
 המקורות התלמודיים והפרשנות האירופית 168
 שיטות הגאונים ובני בבל 174
 המצב בספרד 177
 דעת הרמב"ם 182
 נספח 185
- 189 פרק י: חמאת נוכרים
 המקור בתלמוד הבבלי 189
 התלמוד הירושלמי ומסורת ארץ-ישראל 193
 המסורת האשכנזית 195
- 201 פרק יא: קדושת בכור בהמה טהורה בחוץ-לארץ
 ההלכה התלמודית ועמדת הרמב"ם 202
 העמדה הספרדית 207
 צרפת ואשכנז 209
- 216 פרק יב: איסור 'חדש' בחוץ-לארץ
 ההלכה והמציאות 216

- תשובת ר' חיים אור זרוע 217
 מגוון העמדות ההלכתיות 221
 מיהו ר' יונה עובדיה בה"ר נחמן? 226

228 פרק יג: פטור תלמידי חכמים ממסים

- עמדת בעלי ההלכה הספרדים 228
 העמדה האשכנזית 233
 בין ישראל לאומות 237
 מעשה יהודה אברליין 238

241 פרק יד: ימי 'אידיהם'

- מבוא 241
 העמדה האשכנזית-צרפתית: המאה הי"א 244
 המהפך דבי רבנו תם והמאות הי"ב-הי"ג 248
 ספרד 250
 פרוכנס 251
 קובץ תשובות 253
 נספח 259

262 פרק טו: מעמד הנשים המתנדבות לקיים מצוות שהזמן גרמן

- הרקע 262
 ההלכה התלמודית 263
 חכמי הראשונים: מזרח ומערב 266
 ברכה לבטלה: מסורת ארץ-ישראל ובבל 273

280 פרק טז: מנהגי הרחקות נידה באשכנז הקדומה — החיים והספרות

289 פרק יז: מעשה הדיו וטכניקת עיבוד הקלף

- הדיו הפחמית והרכבה 290
 הדיו הנחלית 292
 ויטריוול 296
 עיבוד הקלף 297
 חכמי מזרח ומערב 300

303 רשימת המקומות בהם נדפס גוסס ראשון של חלק מפרקי הספר

- מפתח מקורות 305
 מפתח מקורות לספרות חז"ל ולספרות חיצונית 309
 מפתח מקורות מימי הביניים 313
 מפתח עניינים 315
 מפתח שמות 318
 השלמות 321

הקדמה

ספר זה מהווה המשך טבעי לספרי הראשון, 'מנהג אשכנז הקדמון', שראה אור, בשתי מהדורות, בהוצאת מאגנס. בהקדמתו כתבתי: 'אין הספר הזה עוסק בענייני הלכה ראשיים, אלא בתחום המנהג המשיק להלכה בלבד'. ספר זה, המונח עתה לפניך, קורא יקר, מבקש לטוות את חוט המחשבה אשר בתשתית הספר ההוא, ולבאר באמצעותו גם את מלאכת בניינה של קומת ההלכה עצמה, כפי שנתייסדה על ידי חכמי אשכנז בימי הביניים. וכמעשהו בראשון כך מעשהו בשני: י"ז פרקי הספר מבקשים להביא לידי ביטוי היבטים שונים ומגוונים של פני ההלכה האשכנזית במאות הי"ב-ה"ט, ולשקף את תפיסותיה המיוחדות את הזיקה שבין המציאות הכלכלית והחברתית הסובבת לבין דרישותיה של ההלכה התלמודית מחד ומורשת מנהג האבות מאידך. כל זאת על רקע ניתוח ההלכה הספרדית המקבילה בת הזמן המייצגת, כרגיל, 'תרגום' ישיר ובלתי אמצעי של ההלכה התלמודית ודרישותיה למונחי פסיקה ואורח חיים של הווי היום-יום. הסטיות האשכנזיות המרובות והמעניינות מדרך המלך של ההלכה, בגלל הצורך לשמר מנהג אבות ומסורות קדומים — שמוצאם, פעמים רבות, במסורת הלכה ארץ-ישראלית קדומה — מודגמות בכמה מפרקי הספר, כדרך שהודגם הדבר בספרי הקודם ביחס לתחום המנהג, ופרקים אחרים מדגימים כיצד התמודדה ההלכה האשכנזית עם טכנולוגיות מקצועיות חדשניות ובלתי מסורתיות, ועם מצבים חברתיים משתנים. עיקרו של הספר הראשון נעוץ היה במאה הי"א ובמחצית המאה הי"ב, שבהן היה כוח המנהג שולט בכיפה, וספר זה עיקרו נעוץ במחצית השנייה של המאה הי"ב ועד לאמצע המאה הי"ד, שהיא תקופת השיא של היצירה ההלכתית באירופה של ימי הביניים. עם זאת לא נמנעתי, כמוכן מאליו, מלנתח גם מקורות קודמים ומאחרים לאלה, כדי להאיר באור בהיר יותר את שאירע בתוכם.

עשרה מתוך שבעה-עשר פרקי הספר — כמחצית מהיקפו הכמותי — נתפרסמו בכתבי-עת מדעיים שונים, במשך כעשרים וחמש שנה. רובי הדברים שנתפרסמו זכו לתגובות של ביקורת והשלמה, מתוך מחלוקת או מתוך הסכמה, בידי חברים למקצוע ומלומדים בתחומים אחרים, הן בדפוס והן ברברים שבעל-פה. אף אני זכיתי ללמוד דברים חדשים, שנעלמו ממני בעבר ושנתחדשו בספרים הרבים שיצאו לאור בשנים האחרונות, ובפרט למדתי, כרגיל, מן העושר העצום הגנוז במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,

שיכולתי לעיין בו הרבה לרגל עבודתי שם. כל אלה נכללו במהדורה מקובצת זו, וכתוצאה מכך נתאפשר לי למחוק שגיאות מעבודתי, להוסיף חומר חדש רב-ערך, ולהשלים את הביבליוגרפיה הנחוצה, בהיקף שיש בו כדי להקנות פנים חדשות לחומר הישן. שאר פרקי הספר, רואים אור עתה לראשונה.

מבקש אני להפנות תשומת-לב הקורא לדרך שבה ניצלתי את מנגנון ההערות כדי לשלב חומר נוסף, שיש בו כדי להעשיר את הנושא ולהאיר בו זוויות נוספות, אך אינו חיוני להבנת מהלך הדברים, ועלול להוות מעמסה יתירה בקריאה ראשונה. מר ישראל חזני קרא את הספר והתקינו לדפוס, והועילני בזה תועלת רבה. תודתי שבעל-פה נתונה לו גם בכתב, והערות אחדות שולבו, בשמו, בכלל הערותיי.

ישראל מ' תא-שמע

האוניברסיטה העברית בירושלים

עם המהדורה השנייה

בהקדמתי למהדורה הראשונה ציינתי שספרי זה מהווה המשך לספרי הקודם 'מנהג אשכנז הקדמון', שיצא אף הוא בהוצאת מאגנס בשתי מהדורות — בינתיים הופיעה בתשנ"ט המהדורה השלישית — תוך עליית מדרגה. בעוד ספרי הראשון עוסק בחקר המנהג האשכנזי המיוחד, עוסק ספרי זה בחקר ענף ההלכה האשכנזי הייחודי, תוך הצגת מבחר דוגמאות שיש בהן עניין הלכתי והיסטורי מיוחד. הספר זוכה למהדורה שנייה תוך שלוש שנים להופעתו, והדבר גורם לי לעונג רב. במהלך שנים מועטות אלו זכו כמה מפרקי הספר לדין בכימות מדעיות שונות, והנני מנצל הזדמנות זו שנפלה לידי לרשום את עיקרי הדברים שנתחדשו, ומראה המקום המדויק להם, בהשלמות בסוף הספר.

ישראל מ' תא-שמע

האוניברסיטה העברית בירושלים

פרק א

הרקע ההיסטורי

ראשית היצירה הספרותית באירופה והמהפך שבעקבותיה

מסגרת הזמן הנסקר בספר הזה מקיפה שלוש מאות וחמישים שנה: 1000-1350 לסה"נ. לפני שנת 1000 אין בידינו ספרות רבנית כתובה בידי חכמי ישראל באירופה, והמעט המצוי אין בו כדי לפרנס חקירה של ממש, אלא כחומר רקע מקרי. סוף אותה תקופה, אמצע המאה הי"ד, מציין את ירידת המסך על פרק ארוך ומפואר בתולדות יהודי אשכנז וצרפת, וכל שאירע שם לאחר מכן, בעיקר באשכנז, הוא בבחינת דף חדש, בחומר וברוח. בספרד נמשכת תקופה זו מעט יותר, והשינוי הגדול חל שם לקראת סוף המאה הי"ד. עם זאת חשוב להדגיש כי מסגרת זמן זו אינה מציינת גבולות טכניים גרידא, אלא גבולות היסטוריים בעלי משמעות לגופם. חסרונה של ספרות רבנית כתובה — פרט לקצת שו"ת — לפני שנת 1000, אינו תוצאה של אובדן פיסי ברבות הימים ובשינוי הזמן, אלא עדות למצב של דומיה, תהיינה סיבותיו אשר תהיינה. תחילתה של הספרות הרבנית באירופה, בגרמניה, בצרפת ובספרד גם יחד, חלה בסביבות שנת 1000, עם הקמתן של ישיבות מרכזיות במרכזים אלו, אשר הביאו, בהדרגה, לשינוי בעולמה של ההלכה בארצות אלו, ואפשרו את ההתפתחות במסגרתה, תחילה באשכנז, אחריה בצרפת, אחריה בפרובנס, ולבסוף גם בספרד. סופה של התקופה, באשכנז ובצרפת, ב'מוות השחור', גזרות רינדפלייש ודומיו, ובספרד — בגזרות קנ"א — 1391.

לשינוי בתחילתה של התקופה פנים רבות ומגוונות. בתקופה זו כבר הוחזק התלמוד הבבלי בכל תפוצות ישראל ככלי הביטוי המוסמך והבלעדי של ההלכה ושל עולמה הדתי של היהדות בכלל. מראשית ייסודו של היישוב היהודי הרצוף על ארמת גרמניה, אף שיסודו ההיסטורי ביהדות איטליה ה'ארץ-ישראלית', כבר גברה אחיזתו של התלמוד הבבלי גם שם, ואורח החיים הרווח, ששיקף מסורת ארץ-ישראלית זו, נדחק כלפי מעלה, ונתקדש כ'מנהג';¹ יתר ספרות חז"ל הוחזקה

1 לעניין זה הוקדש פרק המבוא הארוך בספרי, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, ולא אכפול הדברים כאן. וראה סקירתו של א' זימר, מדעי היהדות 33 (תשנ"ג), עמ' 66-70.

רק ככלי עזר השוואתי, אף כי הכרחי, ללימודו ולהבנתו של התלמוד הבבלי ולקיום מצוות תלמוד תורה באמצעותו. על כן היווה מכלול ספרות חז"ל, והתלמוד הבבלי בראשו, את תוכנה העיקרי של תוכנית הלימודים בישיבות המרכזיות באשכנז, והמאמץ האינטלקטואלי נתרכז בפרשנותו של תלמוד זה. מכיוון שתכונתו של כל טקסט ספרותי — וטקסט הלכתי משפטי בפרט — לסבול תפיסות פרשניות שונות, ולשאתן יחדיו ללא הכרעה ברורה, ודרכה של כל פרשנות לעורר מחלוקת ולעודד פרשנות נוספת, נמצאת לנו גם פרשנות התלמוד, על פי רוב, צורה בצורות של דבר והיפוכו, תוך שהיא מתגוננת והולכת, מתגבבת והולכת, מדור לדור — ולעולם אין החדש דוחה את קודמיו אלא לפי שעה בלבד. בעקבות תהליך טבעי זה, הולכים ומתרבים הספרים התלויים מעתה בקודמיהם במידה זו או אחרת, ועמם הולך המבחר הפרשני ומתרחב, ומעמיק המשא והמתן ההלכתי הרלוונטי. די לשים לב לכך כי במהלך המאה הי"א נתפרש רוב התלמוד הבבלי באשכנז ארבע או חמש פעמים בידי רבנו גרשם מאור הגולה ותלמידיו, שעמדו בראש ישיבת מגנצא וורמייא, לאחר פטירתו. הפירוש המיוחס לרבנו גרשם מאור הגולה (שנשתמר בידינו אך ורק לאותן מסכתות שעליהן לא נתקיים, או לא נודע למעתיק, פירוש רש"י), הלך ונתרחב במגוון פירושים ממחזור לימודים אחד למשנהו, ולצדו נתפרש התלמוד, רובו או מקצתו, בידי חכמים אשכנזים נוספים שחיו ופעלו במהלך המאה הי"א.

פרשנות של חומר כתוב בעל אופי ספרותי והלכתי-משפטי כאחד הרי היא, על פי טבעה, פעילות אינטלקטואלית יוצרת, ומשקורא לה דרוך, עם השתרשותה כמסלול לימודים עיקרי בישיבות, התרחבה מעצמה בשני מישורים עיקריים: כלפי טקסטים אחרים של ספרות הקודש — תורה, ג"ך, תפילה, פייטנות קדומה, תורת הסוד, מדרשי חז"ל ועוד² — ובמגמה של הרחבת מעגל הפרשנים, שיקיף מעתה

2 ראה מארזי: 'על הפירוש לפיוטים הארמיים שבמחזור ויטרי', קריית ספר גב (תשמ"ב), עמ' 701-708; 'פירוש אשכנזי-צרפתי קדום למדרשי בראשית וויקרא רבה, מכילתא וספרי בכתב-יד', תרביץ נה (תשמ"ה), עמ' 61-75. א' גרוסמן (במאמרו 'הרקע לצמיחת פרשנות הפיוט בגרמניה ובצרפת במאה הי"א', ספר היוכל לש' סימנוסון, תל-אביב תשנ"ג, בעיקר עמ' סה-עב), דן בסיבות — ובמשמעות — שיש לייחס לפעילות הפרשנית האינטנסיווית באשכנז ובצרפת בעת ההיא. אינני יכול לקבל את ההבחנה שהטיל בין ארצות אלה לבין ספרד, שלדעתו במאות הי"א-י"ב לא היה בה עיסוק שיטתי וכולל בפרשנות התלמוד [נ]אח המעט הקיים יש לאפיין כחידושים ולא כפירושים שיטתיים ושלמים'. מספרד שרד אמנם 'מעט' בלבד, אך גם מאשכנז שרד מעט בלבד, וגם בספרד היה היקף היצירה הפרשנית רחב הרבה יותר, ויש לכוללה בהחלט בין הפירושים השיטתיים והשלמים לכל דבר. בשום פנים ואופן אין לאפיין פרשנות זו כ'חידושים'. אדרבא, אופיה אלמנטרי הרבה יותר מאשר הפירושים המיוחסים לרגמ"ה, למשל, ודבר אין לה עם 'חידושים'. אופי הלימוד ודרכי הפרשנות שונים היו, אמנם, בספרד מבאשכנז, וגם מספרד הלומדים קטן היה, ככל הנראה, בהרבה, מאשר באשכנז, אך אין זה מעלה או מוריד דבר ביחס לעצם העיסוק הפרשני. כמו כן אינני מסכים עם הטענה 'כי הנכונות לכתוב פירושים לתלמוד בישיבות אשכנז מקורה גם בחפיסת-עולם דימוקרטית יותר'. הנכונות לכתוב פירושים כאלה מצויה

פרק 1

מצוות תלמוד-תורה כבעיה דתית וחברתית ב'ספר חסידים'

ערכים וסדרי קדימות

אף שערכה הדתי הרם של מצוות תלמוד תורה הינו מושכל ראשון ואבן פינה בהגותו של ספר חסידים, הרי שבסולם העדיפויות להגשמת חיי תורה ומצוות בפועל, נעלה ממנה החתירה לסדר חברתי מתוקן ולרמה מוסרית אישית וציבורית נאותה. עירנותו הרבה של הספר לנושא החברתי, היא מן המפורסמות, ודבריו בהקשר זה עוררו פליאה והשתאות בין החוקרים, עד שראו בו כמין רפורמטור וקרוב למהפכן.¹ גם את הנעשה בתחום תלמוד תורה העביר ספר חסידים תחת שבט ביקורתו, ובתוך כך הציג משנה שלמה, אידיאלית ואוטופית, משלו, מול הנורמות הקיימות שלא נראו בעיניו. ליקוט עצמותיה של משנה זו, שנתפזרו בכל רחבי הספר, ועריכתן לגוף חי, יתרום להבנתה של משנת חסידים, וגם יאיר מעט מן הבעייתיות המיוחדת שהיתה כרוכה בשעתה בחדירת דרך לימודם של בעלי התוספות אל שכבות רחבות. כפי שאנו עתידים לראות, מקופלת במשנתו החינוכית של ספר חסידים ביקורת על דרך התוספות, שנתחדשה ונשתכללה במשך המאה הי"ב בצרפת (בעיקר) ובאשכנז, ועל תוצאותיה החברתיות. לבד מזאת, עולים יפה מבין פרקי הספר הדי המציאות החינוכית והצדדים הריאליים שלה, המצטרפים אל פרקי ההגות החינוכית, ומסייעים יחדיו להכיר את הבעיה החינוכית היהודית באירופה הנוצרית (למעט ספרד) במאות הי"ב-הי"ג. לשם הארת הענין הנכבד הזה, שהוא ממהלכי הרוח העיקריים בקרב יהדות אשכנז במאה הי"ג, אטריח את הקורא ללכת עמי בדרכים עקלקלות וארוכות מעט של הבאות מתוך גופי לשונו של ספר חסידים,² כדי לבחון את הדברים בשורשם ובנעימתם המקורית; ויצא הפסד אריכות הלשון בשכר מליאות התמונה.

1 ראה: י' בער, 'המגמה הדתית-החברתית של ספר חסידים', ציון ג (תרצ"ו), עמ' 1-50 [=הנ"ל], מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 175-224.

2 מהר"י ויסטנצקי-פריימן, פפד"מ תרפ"ד; אלא אם כן צוין אחרת.

פרק י

חמאת נוכרים

מעמדה ההלכתי של חמאת נוכרים לא נידון כלל בתלמוד הבבלי, ונתון היה במחלוקת קיצונית מימי הגאונים ואילך, במזרח ובמערב. על פי מהלכי הסוגיות בתלמוד הבבלי אין לכאורה סיבה לאסור חמאת נוכרים, כמו שיבואר להלן, אולם על פי מסורת ארץ ישראל חלה גזרה מיוחדת, ואיסור עצמאי, על חמאה זו, ושם החמירו מאוד באיסודה. לעומת המסורת המתירה והמקילה בפני חכמי בבל והמזרח, ספרד וצפון אפריקה, שעמדו תחת השפעתם של גאוני בבל והתלמוד הבבלי, נשתרשה מסורת איסור חמורה וקפדנית כארץ ישראל ובאשכנז הקדומה, שהיתה נתונה תחת השפעה ארץ-ישראלית עמוקה בתקופותיה הקדומות. ובה נבדלה צרפת מאשכנז אחרתה, שבמהלך המאה הי"ב, בעקבות מפעלו המהפכני של רבנו תם, ניתקה עצמה הרבה יותר מן ההתחייבות העקרונית הכובלת אל המנהג הרווח, והעדיפה עליו את מסקנות העיון ההלכתי העצמאי בתלמוד הבבלי, ובעקבות כך נהגה היתר גמור, למעשה, בחמאת נוכרים.

המקור בתלמוד הבבלי

איסור חמאת נוכרים נמשך ביסודו מן הגזרות הקדומות¹ הנאמרות במשנה (עבודה זרה פ"ב מ"ד-מ"ה), שגזרו קדמונים על כמה סוגי מאכל מן הנוכרי, ביניהם חלב 'שחלבו עכו"ם ואין ישראל רואהו' וגבינת עכו"ם, שיהיו אסורים באכילה ומותרים בהנאה. היה מקום לומר כי נכללו בגזרה גם שאר מוצרי חלב, ובראשם חמאה, ואף על פי שלא נזכרה בתלמוד, אולם בטעם הגזרה על חלב וגבינות נאמרו דעות

1 על מידת קדמותן של הגזרות, אם הן מלפני החורבן או מלאחריו, על עריכתן הספרותית של רשימות הגזרות הללו לפרטיהן, רשימות י"ח דבר', בבבלי ובירושלמי, ועל משמעותן ההיסטורית ותולדותיהן לדורותן, נכתבו דברים שונים על ידי חוקרי תולדות ימי בית שני ותולדות ההלכה והספרות הרבנית. אין ההיבט הזה מענייננו בשום דרך. הפרק עוסק בימי הביניים בלבד, ובפרט אחד מן המכלול בלבד, הלוא הוא מעמד החמאה. המקורות התלמודיים הנחוצים הוצגו כאן באופן חלקי ביותר, בקיצור נמרץ, בלא כל דיון, וכרקע בלבד להבנת הנעשה והנשמע בימי הביניים.

רשימת המקומות בהם נדפס נוסח ראשון של חלק מפרקי הספר

שיפוט עברי ומשפט עברי במאות הי"א-י"ב בספרד, שנתון המשפט העברי א
(תשל"ד), עמ' 353-372.

'הלכתא כבתראי' – בחינות היסטוריות של כלל משפטי, שנתון המשפט העברי
ר-ז (תשל"ט-תש"ם), עמ' 405-423.

שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה, ספונות ג (יח) (תשמ"ה), עמ' 99-110.

הספרות ההלכתית המקצועית באשכנז, עלי ספר ד, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן (תשל"ז), עמ' 20-41.

מצות תלמוד תורה כבעיה דתית וחברתית בספר חסידים, שנתון בר-אילן יד-טו,
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (תשל"ז), עמ' 98-113.

הפלגה בנהרות בשבת, *Maimonidean Studies* I, 1990, pp. 23-42.

איסור 'חדש' בחוץ לארץ, סיני סו (תשל"ל), עמ' שלט-שמו.

פטור תלמידי חכמים ממסים, ספר היוכל לכב' פרופ' ע"צ מלמד, הוצאת
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 312-322.

ימי אידיהם, תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 197-215.

מנהגי הרחקות נידה באשכנז הקדומה, סידרא ט, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן,
רמת-גן (תשנ"ג), עמ' 479-495.

תודתנו נתונה למערכות כתבי-העת על הסכמתם.

מפתח שמות

- 113 אלחנן ב"ר יצחק מדמפייר
 אליהו מניקומדיה 182
 אליעזר ב"ר יהודה בעל הרוקח 102
 120-121 287 124
 אליעזר ב"ר יואל הלוי 120
 אליעזר מטול 224
 אליעזר ממיץ 250 211 139 119
 אלכסנדר ב"ר יצחק מדורא 164
 אלעזר מטוך 198
 אלפסי, יצחק 178 172 129 61 39
 אלפסי, יצחק (לא הרי"ף) 230
 אלשיך, משה 60
 אפרים ב"ר אברהם 142
 אפרים מצור 231
 ארדוטיאל, שם טוב 86
 אשבילי, יום טוב 158 137 91 79
 אשכנזי, בצלאל 61
 אשכנזי, דן 85
 אשר ב"ר יחיאל 88 77 59
 אשר ב"ר משולם 274 254
 בחיי בן אשר 208
 בנימין מטודילה 259
 ברוך ב"ר שמואל ממגנצא 120
 גרשום ב"ר יעקב הגוזר 96
 גרשם מאור הגולה 244 36
 דוד ב"ר סעדיה 42 37
 ויטל, חיים 239
 וייל, יעקב 200-199 77
 זוסליץ 108
 זרחיה הלוי בעל המאור 159 90
 173-172 272
 חיים ב"ר יצחק או"ז 250 162
 חיים פלטיאל 234
- אבולעפיא, טודרוס 165
 אבולעפיא, מאיר 229 79 56 36 20
 אביגדור כהן צדק 224 162
 אבן אדרת, שלמה 207 158 80-79 62
 אבן אלבאליה, ברוך ויצחק 47 43 36
 178
 אבן ג'יאת, יצחק 178 36
 אבן ג'מע, שמואל 38
 אבן ג'נאח, יונה 37
 אבן דאוד, אברהם 50-49
 אבן וקאר, משה 84
 אבן זבארה, יוסף 37
 אבן מוהג'ר, דוד 181
 אבן מיגש, יוסף 229 178 41 36 20
 281 231
 אבן צאייח 239
 אבן קרשף, יהודה 232
 אבן שושן, יעקב ודוד 88-87
 אברהם, אחי המהר"ם מרוטנברג 198
 אברהם בן הרמב"ם 185-184
 אברהם ב"ר אפרים 165
 אברהם ב"ר דוד (הראב"ד) 243 98 91
 272 255
 אברהם ב"ר יצחק 243 137 100 74
 256
 אברהם ב"ר משה מזונצהיים 109 107
 אברהם מטול 198
 אברליין, יהודה 238
 אהרן הלוי מברצלונה 159
 איסרליין, ישראל 199 110 77
 איסרליש, משה 61-60
 אלאשקר, משה 60-59
 אלבן, יוסף 92 84